

УДК 340.1

Грицай І.О.кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ВИБОРНИХ ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Здійснено теоретико-правову характеристику реалізації принципу гендерної рівності у виборних органах місцевого самоврядування. Проаналізовано склад представницьких органів місцевого самоврядування, починаючи з часів незалежності Української держави. Розкрито причини низького представництва жінок на вищих рівнях влади в системі органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: принцип гендерної рівності, виборні органи місцевого самоврядування, Центральна виборча комісія, місцеві вибори, вертикальна гендерна сегрегація.

Grytsai I.O. Realization of the gender equality principle in elective bodies of local self-government: theoretical and legal characteristics. The article deals with the theoretical and legal characteristics of the implementation of the principle of gender equality in elective bodies of local self-government. The composition of representative bodies of local self-government has been analysed since the independence of the Ukrainian state. It is determined that the general statistics of the Central Election Commission on the representation of women and men in elective bodies of local self-government only create the impression of their proportionality. It is important that the Central Election Commission would provide not generalized statistical information on the gender component of the election results, but separate blocks of information, taking into account the levels of power in the system of local self-government bodies.

It is stressed that the gender balance in the local self-government bodies of Ukraine is provided only at the grassroots level. This provision is proposed in the following formula: “the lower the level of the local council is, the greater the percentage of women is there”, or “the higher the level of the local council is, the less women are represented there”. The reasons of low representation of women at higher levels of power in the system of local self-government bodies and ways of their overcoming are revealed.

Keywords: the principle of gender equality, elective bodies of local self-government, the Central Election Commission, local elections, vertical gender segregation.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні та багатьох інших державах світу закладається фундамент створення нової, або ж удосконалення існуючої системи місцевого самоврядування. Новітні суспільні перетворення, пошук механізмів підвищення рівня функціонування всієї системи місцевого самоврядування, забезпечення позитивної динаміки політичних, соціально-

економічних, культурних трансформацій на місцевому рівні та в кінцевому результаті збереження цілісності і зміцнення держави, єдності українського суспільства, розвиток партнерських відносин громадськості з органами влади спрямовує до вирішення теоретико-правових питань гарантування та створення можливостей для рівної реалізації прав та свобод жінок і чоловіків на локальному рівні, зокрема, під час місцевих виборів.

Вирішення суспільно-важливого завдання значно ускладнюється, а подекуди неможливе без концептуального осмислення існуючих реалій у відповідній сфері з позицій різних наук: філософії, політології, соціології, психології, юриспруденції тощо. Розглядуване явище вимагає широкого комплексного підходу до його опрацювання у межах науки теорії держави і права з метою: всебічного та об'єктивного розкриття правової природи і змісту принципу гендерної рівності на місцевому рівні, зокрема, в умовах децентралізації влади, розвитку громадянського суспільства, поступальної інтеграції України до світової спільноти; здійснення юридичного прогнозування у цій сфері; формулювання конкретних пропозицій щодо ефективних заходів, спрямованих на дотримання принципу гендерної рівності на місцевому рівні.

Розгляд тематики забезпечення принципу гендерної рівності у представницьких органах місцевого самоврядування має не менш важливе теоретико-прикладне значення, аніж в органах державної влади – парламенті, уряді, суді тощо, питанням чого науковцями на вітчизняних просторах приділяється значно більше уваги.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Наукове осмислення тематики гендерного балансу у тих чи інших сферах місцевого самоврядування, у тому числі в представницьких органах влади, з позицій різних соціально-гуманітарних наук здійснили О. Айвазовська, Л. Амджадін, А. Бондар, С. Горочан, І. Дорожкіна, Т. Іваніна, Н. Карбовська, В. Ковальчук, О. Ключев, Т. Литвинова, Ю. Лісовський, Л. Магдюк, Т. Марценюк, Л. Наливайко, О. Неберікут, А. Некряч, С. Пономарьов, І. Федорович та ін. Однак, питання забезпечення принципу гендерної рівності у виборних органах місцевого самоврядування, незважаючи на свою важливість, є таким, що не отримало належного місця у наукових працях вітчизняних вчених. До того ж, більшість з існуючих робіт підготовлено або до прийняття Закону України «Про місцеві вибори», який заклав фундамент для визначення нового орієнтиру у досліджуваній сфері, або ж мають моніторингове, аналітичне, статистичне тощо значення.

Виклад основного матеріалу. Впровадження гендерних підходів у діяльність органів місцевого самоврядування має свої аспекти і, перш за все, тому, що саме органи місцевого самоврядування – ефективна й максимально наближена до людей місцева влада, де право громадян на управління державою реалізується, насамперед, на місцевому рівні. Через місцеве самоврядування існує можливість розкрити ініціативу мільйонів громадян, залучити їх до активного громадського життя. Нині гендерний підхід все більше проникає у сфери політичного врядування й управління, стає реальною політичною

силою впливу на забезпечення розвитку, рівності й миру в суспільстві у багатьох країнах світу. Такий підхід до політики передбачає її гендерний вимір [1, с. 69-71; 2, с. 57]. Належне представництво жінок в органах місцевого самоврядування є своєрідним індикатором рівня демократичності суспільства.

Разом із тим, сьогодні до властивостей становлення місцевої демократії в Україні справедливо можна віднести гендерний дисбаланс, не дивлячись на те, що на початку XXI ст. серед переважної більшості держав світу наша країна долучилася до Декларації тисячоліття ООН й зобов'язалася до 2015 р. забезпечити у представницьких органах, зокрема, в органах місцевого самоврядування участь жінок та чоловіків в пропорції – 50/50%.

У науковій літературі та інших джерелах наголошується, що у виборних органах місцевого самоврядування відносно гендерного балансу ситуація складається значно оптимістичніше, ніж у парламенті України, де лише 12,3% жінок. Згідно статистичних даних Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК) результати місцевих виборів демонструють послідовне зростання кількості депутаток у місцевих радах з часів незалежності України. Так, якщо на виборах у 1994 р. жінки отримали 30,2% мандатів у місцевих радах всіх рівнів, що стало досить високим результатом для того періоду, то вже у 2010 р. – 46,8%. Проте, оскільки статистика Центральної виборчої комісії щодо представленості жінок та чоловіків не розділена по радах різного рівня та головах сіл, селищ, міст, міст обласного значення, інформація щодо зазначеного вище має узагальнений характер й не відображає об'єктивного стану речей.

Підтвердженням необ'єктивності узагальнюючої статистики ЦВК є таке. За даними NDI (National Democratic Institute) станом на 1 січня 2013 р. у 27 регіонах жінки становили 12% в обласних радах, 23% в районних радах, 46% у селищних радах і 51% у сільських радах. Це підтверджує, що в Україні існує тенденція – чим вищий рівень представницького органу, тим менше жінки представлені серед депутатів [3]. Відзначимо, що ця тенденція продовжилася і на місцевих виборах 2015 р., за результатами яких частка жінок становила: у 22 обласних радах – 15%, міських радах – 29%, у районних радах – 24%, у селищних радах – 46%, у сільських радах – 56%. В жодній обласній раді України не подолано бар'єр у 30%, законодавчу гендерну квоту дотримано лише в одній міській раді.

Комплексний підхід до вивчення обраної проблематики зумовлює розглянути не лише представленість жінок на різних рівнях місцевої влади по всій території України, а й врахувати регіональний аспект цієї проблематики. У цьому контексті можна навести наступне: чим далі на схід країни, тим більше жінок представлено в місцевих радах різного рівня. За показником представництва жінок серед депутатів в лідерах виявились Донецька, Луганська, Миколаївська, Херсонська, Чернігівська, Сумська, Дніпропетровська, Харківська та Запорізька області. Найменше жінок представлено на рівні місцевих рад Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької, Рівненської та Львівської областей [4]. Таким чином, в Україні існує тенденція не лише «чим вищий рівень місцевої влади, тим менше там жінок», а й диспропорція

в регіональному розрізі щодо представленості жінок та чоловіків у виборних органах муніципальної влади.

Суттєвим для розвитку гендерного паритету на місцевому рівні стало те, що у 2015 р. в Україні проходили перші місцеві вибори за наявності 30% гендерної квоти відповідно до нового Закону України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 р. У ч. 3 ст. 4 Закону зазначено, що представництво осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах має становити не менше 30% загальної кількості кандидатів у виборчому списку [5]. Закон був прийнятий у хиткій політичній ситуації, положення якого викликали чималу кількість зауважень та негативних коментарів з боку громадських активістів, політологів, експертів, представників владних структур, ЗМІ, однак все ж став підґрунтям для еволюції виборчого законодавства до органів місцевого самоврядування у цілому та свідченням позитивних зрушень у забезпеченні принципу гендерної рівності у представницьких органах місцевого самоврядування зокрема.

Введення гендерних квот спрямовано на забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків у громадсько-політичній сфері. Законодавча новела щодо гендерної квоти відповідає, з одного боку, нормам чинного законодавства України, з іншого – міжнародним актам та угодам, які ратифікувала наша держава у той чи інший період свого історичного розвитку, норми та положення яких зобов'язалась дотримуватися та інтегрувати у вітчизняне законодавство і життя суспільства (Загальна декларація прав людини від 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 1968 р., Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 1979 р., Хартія Європейської безпеки від 1999 р., Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами від 2014 р. тощо).

З метою послідовного впровадження цього положення у вітчизняне законодавство до Закону України «Про політичні партії в Україні» введено вимогу щодо статутів політичних партій у частині інформації про гендерні квоти. Відповідно до п. 10 ст. 8 Закону статут політичної партії повинен містити розмір квот, що визначає мінімальний рівень представництва жінок і чоловіків у виборчому списку кандидатів у народні депутати України від партії в загальнодержавному окрузі, кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах і має становити не менше 30% загальної кількості кандидатів у виборчому списку [6]. Не зважаючи на вказане, на практиці склалася дещо інша ситуація.

Так, порівняно зі списками до міських рад м. Києва та міст-обласних центрів, партії рідше дотримувались квоти – вона дотримана в 61% (у 195 списках з 318) списків до обласних рад проти 72% (у 310 списках з 480) списків до міських рад; загальний рівень представництва жінок в списках до обласних рад також є нижчим – 29,6% та 32,1% відповідно [3; 7]. Таким чином, хоча норми права повинні регламентувати важливі для суспільства і держави

відносини з метою їх належного врегулювання, все ж сучасна юридична практика свідчить, що декларування окремої норми не є гарантією її дотримання суб'єктами правовідносин. Після проведення місцевих виборів у 2015 р. гендерні ініціативи спрацювали не повною мірою, адже як і в 2014 р., під час парламентських виборів, не були передбачені санкції за їх невиконання.

Громадська активність жінок, їх публічний статус та символічна влада сприяють встановленню більш егалітарної моделі взаємин у родині та перерозподілу обов'язків між членами подружжя, а навантаження жінок у публічній та приватній сферах виправдовується почуттям моральної задоволеності та реалізованості, основою яких є їх впливовість і авторитетність серед виборців [8, с. 15]. Ігнорування знань, практичних та творчих здібностей жінок свідчить про недостатній розвиток демократичних основ у державі та на місцях й вимагає якнайшвидшого викорінення цього явища й широкого використання можливостей жінок для благоустрою у всіх сферах суспільства.

Важливо також проаналізувати положення щодо сучасного становища жінок на посадах мерів різних міст країни. Серед 394 кандидатів на посаду міського голови в Києві та містах-обласних центрах на місцевих виборах 2015 р. було тільки 57 жінок (або 14,7%). На виборах мерів міст Тернопіль, Черкаси та Суми не було зареєстровано жодної жінки-кандидатки. Відсоток самовисуванок серед кандидаток був вищим, ніж серед кандидатів чоловіків – 52,6% проти 40%. Взагалі на рівні міст зі спеціальним статусом (Київ та Севастополь) та міст-обласних центрів в період з 1991 р. й дотепер жінок лише двічі обирали на посаду міського голови – Херсон (1994 р.), Житомир (1996 р.) [3]. Тобто, можна зробити висновок, що чим більший населений пункт, тим рідше жінок обирають на посаду міського голови. В результаті, після виборів 2015 р. серед декількох сотень міських голів України лише 27 – жінки. Як і раніше, жодна з жінок не займає посади мера міста обласного значення. Найбільшим за кількістю жителів містом, яке очолює жінка є м. Первомайськ (Миколаївська обл.) з населенням 62 672 особи.

Таким чином, узагальнена статистика ЦВК щодо представництва жінок та чоловіків у виборних органах місцевого самоврядування лише створює враження їх пропорційності. Жінки представлені мінімально на тому рівні, де приймаються найбільш важливі місцеві, регіональні та політичні рішення. Враховуючи високий політичний, економічний, культурний, освітній потенціал жінок, їх низька репрезентованість на вказаних рівнях влади спричиняє неефективне використання людських ресурсів суспільства у цілому.

Звертаючи увагу на причини більш високої представленості жінок у депутатському корпусі сіл та селищ, слід відзначити наступне. Так, на думку депутаток, їм найкраще вдається вирішувати питання, які не потребують бюджетних коштів, а тримаються на власній ініціативі чи колективних зусиллях громадськості. Вони стають посередницями, лобіюють та організують рішення конкретних питань [8, с. 13]. Вважаємо, що саме це є однією із причин низького представництва жінок на вищих рівнях влади як місцевого, так і загальнодержавного значення.

Проведене соціологічне дослідження свідчить, що до провідних мотивів участі жінок у політичній діяльності місцевого рівня належать: потреба розв'язати нагальну соціальну проблему, потреба у самореалізації та мотив творця (деміурга). Цікаво, що перший шлях – залучення до політичної діяльності через проблему – був часто неусвідомленим, і жінки при цьому не сприймали себе як суб'єктів власного життєвого та професійного вибору. Мотив самореалізації має доволі широкий спектр проявів – від спортивного інтересу, зацікавленості до відчуття самоздійснення, мотивів творення нового. Третій мотив – самореалізація – має виразну складову творення нового [9, с. 11-16]. Однак, вважаємо, що цей список причин не є повним, оскільки як для чоловіків, так і для жінок інколи характерним є те, що деякі з них намагаються прийти до влади – спочатку місцевої, згодом державної – першочергово з метою реалізації особистих амбіцій та розширення власних можливостей, приховуючи це за різними патріотичними та соціальними гаслами.

Повертаючись до питання важливості більш активного залучення жінок до депутатської діяльності відзначимо, що робота на місцях вимагає розуміння потреб людей, тому депутатки часто представляють округ впродовж декількох скликань: це забезпечує налагодження якісної комунікації та довіри, накопичення інформаційної бази та соціального капіталу, необхідного для оперативного вирішення поточних проблем [8, с. 13]. Позитивним у роботі жінок як депутаток місцевих рад є те, що вони вчаться дипломатичності у відносинах з людьми, й не лише під час виконання депутатських обов'язків, контролювати імпульсивність, стримувати емоції, й проявляти їх лише коли це необхідно.

У науці існує справедлива думка, що гендерні підходи в діяльності органів місцевого самоврядування, на відміну від органів державної влади, мають свої аспекти, зокрема: органи місцевого самоврядування як складова публічної влади формуються лише шляхом виборів, і тому лише виборець може вирішити, кому надати перевагу: чоловікові чи жінці під час виборчих перегонів [10, с. 23]. Але, такий підхід, як правило, властивий для самовисуванців.

Проте, як свідчить практика, за партійними списками легше потрапити до органів влади [11]. Так, необхідно відзначити, що підтримка партій впливає й на представленість жінок на посадах міських голів, адже з 27 обраних жінок-міських голів на місцевих виборах 2015 р.: 17 жінок висунуті партіями, 10 – самовисуванки.

Політичні партії відіграють головну роль у просуванні жінок до міських та обласних рад, оскільки чинне законодавство не передбачає можливості самовисування. Відповідно до ч. 2 ст. 35 Закону України «Про місцеві вибори» право висування кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, в тому числі міст Києва та Севастополя, районної у місті ради реалізується виборцями у відповідних багатомандатних виборчих округах через місцеві організації партій [5]. Тож, саме партії та їх осередки визначають кандидатів та лідерів у списках, розпоряджаються виборчими фондами тощо.

Перед місцевими виборами 2015 р. неурядовими організаціями проведено опитування серед партій. Його результати засвідчили, що українські політичні партії оцінюють прийняту гендерну квоту досить позитивно, демонструючи увагу до проєвропейської політики, виражаючи повагу до цінності рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків; представники усіх опитаних партій зазначили про інтеграцію жінок до їх структур [12, с. 8; 13, с. 4-5]. Тобто, партіями засвідчено бажання підтримувати жінок у їх прагненні реалізувати себе як політиків.

Не менш важливим є питання щодо жіночого лідерства. З цього приводу потрібно навести наступні дані: з 318 списків кандидатів до обласних рад, тільки 28 списків очолювали жінки, що складає 8,8%. З 480 списків кандидатів до міських рад м. Києва та міст-обласних центрів, тільки 58 списків очолювали жінки, що складає 12,1%. Загалом жінки очолили 86 (11,5%) списків. З 132 партій, що взяли участь у виборах, тільки 34 висували жінок як лідерів списків до обласних рад чи рад м. Києва та міст обласних центрів, що отримували гарантований мандат за умови подолання партією виборчого бар'єру. 18 партій висунули 3 і більше жінок-лідерів списків [14]. Такі результати свідчать про високу гендерну диспропорцію у списках й неготовність всебічно сприяти жінкам-лідерам. Тож, декларування підтримки партіями розширеної участі жінок у їх структурах та керівництві не сприяли зменшенню вертикальної гендерної сегрегації. Реальне представництво жінок у виборних органах місцевого самоврядування позначає тип партійної системи у державі загалом та ставлення партій до гендерного балансу зокрема.

Отже, сьогодні вся система місцевого самоврядування вимагає якісних перетворень, у тому числі процес формування виборних органів місцевої влади на основі принципу гендерної рівності. Проблема розвитку місцевої демократії з урахуванням гендерного збалансування не втрачає своєї високої актуальності. Необхідним є використання наукових розробок вітчизняних та зарубіжних вчених у цій сфері з метою здійснення ефективних трансформаційних заходів системи місцевого самоврядування. Існує потреба у пошукові належних засобів для комунікації між науковцями, громадськістю, чиновниками та політиками. Важливим є залучення зарубіжних експертів.

Висновки. Підсумовуючи, важливо зазначити таке.

1. Рівність чоловіків та жінок передбачає не тільки декларування, а й забезпечення її практичної реалізації. Аксиоматичним є той факт, що проблеми рівного представництва жінок в органах місцевої влади – проблема всього суспільства. Гендерні перетворення у системі місцевого самоврядування – довготривалий і складний процес. Проаналізований склад представницьких органів місцевого самоврядування свідчить про наявність вертикальної гендерної сегрегації. Гендерний баланс в органах місцевого самоврядування України забезпечений лише на низовому рівні. Жінки представлені мінімально на тому рівні, де приймаються найбільш важливі місцеві, регіональні та політичні рішення. Таке положення можна викласти у наступній формулі: «чим нижчий рівень місцевої ради, тим більший там відсоток жінок», або

«чим вищий рівень місцевої ради, тим менше там представлені жінки». Ця негативна тенденція пояснюється значно меншими за обсягом матеріально-фінансовими ресурсами та вужчими повноваженнями й важелями впливу на відносини у суспільстві та державі. Враховуючи високий політичний, економічний, культурний, освітній потенціал жінок, їх низька репрезентованість на вказаних рівнях влади спричиняє неефективне використання людських ресурсів суспільства у цілому.

2. Причинами низького представництва жінок на вищих рівнях влади в системі органів місцевого самоврядування є: обмеженість фінансово-матеріальних ресурсів, зокрема під час проведення виборів до місцевих рад та на пост сільського, селищного, міського голови; подвійне (інколи потрійне) навантаження, оскільки, як правило, жінки виконують у значно більшій мірі домашні обов'язки, а подекуди й працюють офіційно на оплачуваній роботі, що поєднують із політичною діяльністю; неналежна підтримка від місцевих організацій партій; брак необхідних знань та навичок у політичній роботі; низька ефективність взаємодії жінок між собою, відсутність так званої жіночої солідарності; відсутність достатньої підтримки з боку територіальної громади; існування стереотипів та скептичного ставлення до гендерного збалансування; недостовірні інформація про стан жінки у суспільстві тощо. Важливою умовою ствердження гендерної культури в Україні є необхідність зміни ментальності чоловіків і жінок. Неодмінним є створення відповідних умов для формування лідерських якостей та навичок у жінок, системне підвищення їх компетенції в окремих сферах.

3. Чинні нормативно-правові акти – Закони України «Про політичні партії в Україні», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про місцеві вибори» – не гарантують належного забезпечення принципу гендерної рівності під час місцевих виборів, відсутні ефективні механізми застосування гендерних квот на місцевих виборах. Після проведення місцевих виборів у 2015 р. гендерні ініціативи спрацювали не повною мірою, адже як і в 2014 р., під час парламентських виборів, не були передбачені санкції за їх невиконання.

4. Дотримання гендерних квот під час реєстрації списків кандидатів є важливою умовою, однак не єдиною для повноцінного забезпечення рівних можливостей для участі жінок в політичній сфері. Номінальне дотримання квот під час реєстрації списків кандидатів не забезпечить рівні можливості жінкам і чоловікам бути обраними. Необхідним є розробка перспективних та реальних для виконання заходів для гарантування збалансованого представництва жінок та чоловіків в управлінській та політичній сферах. Узагальнена статистика Центральної виборчої комісії щодо представництва жінок та чоловіків у виборних органах місцевого самоврядування лише створює враження їх пропорційності. Важливо, щоб органи публічної влади, зокрема Центральна виборча комісія, надавала не узагальнену статистичну інформацію з приводу гендерної складової результатів виборів, а окремими частинами з урахуванням рівнів влади в системі органів місцевого самоврядування.

Бібліографічні посилання

1. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія. Харків: Право, 2009. 600 с.
2. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку представницької влади [Електронний ресурс]: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2012. Режим доступу: <http://catalog.uccu.org.ua/orasunicode/>
3. Фінальний звіт за результатами гендерного моніторингу на місцевих виборах 2015 року в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:finalnyi-zvit-za-rezultatamy-gendernogo-monitoringy-2015>
4. Аналіз демографічної структури місцевих рад-2015 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ratingpro.org/research/analiz_demografichnoi_struktury_miscevyh_rad-2015.html
5. Про місцеві вибори: Закон України від 14 липня 2015 р. (зі змін. і допов.). Відомості Верховної Ради України. 2015. № 37-38. Ст. 366.
6. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. (зі змін. і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118.
7. Відбулася міжнародна конференція «Партійна реформа як запорука стабілізації політичної ситуації в Україні» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvu.org.ua/search/q:гендер>
8. Троян І. Жінки в органах місцевого самоврядування. *Я*. 2014. № 2 (36). С. 12-15.
9. Жінки в політиці України на місцевому рівні: шляхи, проблеми, участь. Аналітичний звіт за результатами роботи шести фокус-груп за участю жінок – депутаток та кандидаток в депутати обласних, міських та районних рад. М.М. Скорик. К.: ІТЕМ ЛТД, 2014. 64 с.
10. Основи теорії гендеру: навч. посібник. За ред. М. М. Скорик. К.: К.І.С., 2004. 536 с.
11. Єрмак Г. На виборах за крісла мерів боролись лише 15% жінок [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://firstsocial.info/news/na-viborah-za-krisla-meriv-borolis-lishe-15-zhinok>
12. Марценюк Т. Чи спрацює гендерна квота на місцевих виборах 2015 року? [Електронний ресурс]. К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. 16 с. Режим доступу: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6460>,
13. Марценюк Т. Чи спрацювала гендерна квота на місцевих виборах 2015 року? Огляд дискусій і моніторингових ситуацій щодо залучення жінок до політики. К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. 14 с.
14. Гендерні квоти. Участь жінок у виборах [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=genderni-kvoty-uchast-zhinok-u-vyborah>

Надійшла до редакції 16.11.2017